

Peter Ric, viši kustos – arheolog

NOVOOTKRIVENE AVARSKE NEKROPOLE NA SEVEROZAPADNOM DELU VOJVODANSKOG POTISJA

Grobne konstrukcije iz avarske nekropole u Horgošu

Arheološko odeljenje Gradskog muzeja u Subotici pokriva severozapadni deo jugoslovenskog Potisja, od same državne granice do opštine Bečej, u dužini od 50 km. Ovo područje je veoma bogato arheološkim ostavštinama. Na dvostrukoj aluvijalnoj terasi – od koje jednu, nižu, čini nekadašnja obala Tise (stara Tisa), dok drugu, nešto višu, čini istočna obala velikog lesnog platoa tzv. *Telečka visoravan* – nalazi se čitav niz lokaliteta iz svih arheoloških perioda – počev od paleolita pa sve do zrelog srednjeg veka.

Ova interesantna konfiguracija terena igrala je izuzetnu ulogu za vreme velike seobe naroda (prvi milenij), a naročito između 6. i 9. veka za vreme avarske dominacije.

Nomadski narod Avara doselio se na ovo područje odmah nakon pada gepidske (567) i langobardske države u Karpatskom basenu (568), s tim da su vodeći klanovi zauzimali centralne teritorije međurečja Dunava i Tise. Avari su svoja velika stada držali na beskrajnim pašnjacima, uz samu Tisu, dok su na visokim obalama lesnog platoa stvarali svoja tipična naselja u obliku nomadskih logora, kao i svoje nekropole.

Problematika proučavanja avarskih lokaliteta

Ako se govori o proučavanju problematike avarskih nalazišta, u prvom planu treba da se ima na umu činjenica da su Avari naseljavali teritoriju Karpatskog basena u duhu jednog tipičnog nomadskog društva. Ovakav način života zadržali su dugo. Kada su se već prilagođavali specifičnostima ovog područja, i prešavši sa veoma pokretnog načina stanovanja na životnu formu mnogo zatvorenijeg tipa, još uvek su zadržali svoje duboke tradicije. Između ostalog, nisu se odrekli stanovanja u tipičnim nomadskim jurtama, pa tako ni tradicionalnog logorskog načina života, iako su već naselja (logori) bili stalnog karaktera.

Ovo bi moglo da bude i odgovor na zagonetno naučno pitanje: zašto imamo toliko malo podataka o avarskim naseljima? Ne samo kod nas, već i u celom Karpatskom basenu, arheološka nauka jedva poznaje nekoliko lokaliteta naseobinskog karaktera, pa tako nisu nam poznata ni mesta gde su se nalazili nekadašnji administrativni centri, a da ne govorimo o glavnom gradu avarske države.

S obzirom da su jurte bile podignute na samoj površini zemlje, bez ikakvog posebnog udubljivanja u površinu, njihovi tragovi su vremenom pretežno nestali, naročito na onim mestima gde se vrši intenzivna zemljoradnja, a usled toga je gornja površina (humus) u dubini 30 - 50 cm potpuno pomešana. Na teritoriji Potisja imamo baš tu situaciju i to zahvaljujući specifičnostima konfiguracije terena. Tokom kišnih perioda veliki pašnjaci su pod vodom, pa tako avarska naselja možemo tražiti jedino na uzvišenjima, ali na tim mestima danas više nema netaknutog humusnog sloja.

Sasvim drugu sliku imamo u vezi avarskih nekropola. Bez obzira na činjenicu da su avarski grobovi veoma duboki, već od kraja 19. veka permanentno se vrše iskopavanja na ovom području.¹ Izuzimajući dva lokaliteta, na ostalim mestima otvaranje grobova i sakupljanje arheološkog materijala vršeno je amaterski, pa tako nama dostupni podaci nemaju veliku naučnu vrednost.² U Senčanskom muzeju, koji je matični muzej za ovo područje, jedva imamo nalaze sa avarskih lokaliteta, pre svega zbog toga jer je sav arheološki materijal do 1945. godine, a među njima i avarski nalazi, dospao u Segedin (Móra Ferenc Múzeum) ili u Gradski muzej u Somboru.³ Zato je od izuzetne važnosti činjenica da su se tokom osamdesetih godina 20. veka četiri nova arheološka lokaliteta našla na topografskoj karti Potisja, od kojih su na dva, tokom poslednjih godina, vršena i sistematsko - zaštitna iskopavanja.

Novootkrivene avarske nekropole u severozapadnom delu Potisja

Ada - Novo naselje (kuća Ištvana Kiša) - lokalitet se nalazi na južnoj ivici grada, prema Molu, na zapadnoj strani starog potoka i na udaljenosti od oko 500 m od samog toka. Na ovom mestu otvorena je nova ulica i otpočeta je izgradnja novih porodičnih kuća. Na parceli br. 40, koja se nalazi u vlasništvu Ištvana Kiša, tokom 1984. godine nađeni su skeletni grobovi sa priložima. Vlasnik je prijavio nalaze Senčanskom muzeju, te je izvršeno rekognosciranje terena i sakupljanje ostataka arheološkog materijala. Tom prilikom je kon-

¹ O starim lokalitetima: Seoba naroda - arheološki nalazi Jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962, 22 - 71; Dezső Csalány, *Archaeologische Denkmäler der Avvarzeit in Mitteleuropa*, Budapest 1956; Ricz Péter, *A népvándorlások problémakéja Bácskában, Létünk 1975*, Novi Sad 1976.

² To su: Horgoš, lok. *Đavolja rupa (Ördöglyuk)*; Adorjan (Nadrľjan), lok. *Žuta jaruga - Kereš (Sárga árok)*

³ I Senčanski kao i subotički muzej su osnovani 1947-48. godine te je arheološki materijal iz ranijeg perioda dospao u najbliže susedne muzeje.

Ovo bi moglo da bude i odgovor na zagonetno naučno pitanje: zašto imamo toliko malo podataka o avarskim naseljima? Ne samo kod nas, već i u celom Karpatskom basenu, arheološka nauka jedva poznaje nekoliko lokaliteta naseobinskog karaktera, pa tako nisu nam poznata ni mesta gde su se nalazili nekadašnji administrativni centri, a da ne govorimo o glavnom gradu avarske države.

S obzirom da su jurte bile podignute na samoj površini zemlje, bez ikakvog posebnog udubljivanja u površinu, njihovi tragovi su vremenom pretežno nestali, naročito na onim mestima gde se vrši intenzivna zemljoradnja, a usled toga je gornja površina (humus) u dubini 30 - 50 cm potpuno pomešana. Na teritoriji Potisja imamo baš tu situaciju i to zahvaljujući specifičnostima konfiguracije terena. Tokom kišnih perioda veliki pašnjaci su pod vodom, pa tako avarska naselja možemo tražiti jedino na uzvišenjima, ali na tim mestima danas više nema netaknutog humusnog sloja.

Sasvim drugu sliku imamo u vezi avarskih nekropola. Bez obzira na činjenicu da su avarski grobovi veoma duboki, već od kraja 19. veka permanentno se vrše iskopavanja na ovom području.¹ Izuzimajući dva lokaliteta, na ostalim mestima otvaranje grobova i sakupljanje arheološkog materijala vršeno je amaterski, pa tako nama dostupni podaci nemaju veliku naučnu vrednost.² U Senčanskom muzeju, koji je matični muzej za ovo područje, jedva imamo nalaze sa avarskih lokaliteta, pre svega zbog toga jer je sav arheološki materijal do 1945. godine, a među njima i avarski nalazi, dospao u Segedin (Móra Ferenc Múzeum) ili u Gradski muzej u Somboru.³ Zato je od izuzetne važnosti činjenica da su se tokom osamdesetih godina 20. veka četiri nova arheološka lokaliteta našla na topografskoj karti Potisja, od kojih su na dva, tokom poslednjih godina, vršena i sistematsko - zaštitna iskopavanja.

Novootkrivene avarske nekropole u severozapadnom delu Potisja

Ada - Novo naselje (kuća Ištvana Kiša) - lokalitet se nalazi na južnoj ivici grada, prema Molu, na zapadnoj strani starog potoka i na udaljenosti od oko 500 m od samog toka. Na ovom mestu otvorena je nova ulica i otpočeta je izgradnja novih porodičnih kuća. Na parceli br. 40, koja se nalazi u vlasništvu Ištvana Kiša, tokom 1984. godine nađeni su skeletni grobovi sa priložima. Vlasnik je prijavio nalaze Senčanskom muzeju, te je izvršeno rekognosciranje terena i sakupljanje ostataka arheološkog materijala. Tom prilikom je kon-

¹ O starim lokalitetima: Seoba naroda - arheološki nalazi Jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962, 22 - 71; Dezső Csalány, Archaeologische Denkmäler der Avvarzeit in Mitteleuropa, Budapest 1956; Ricz Péter, A népvándorlások problémakéja Bácskában, *Létünk* 1975, Novi Sad 1976.

² To su: Horgoš, lok. *Đavolja rupa (Ördöglyuk)*; Adorjan (Nadrljan), lok. *Žuta jaruga - Kereš (Sárga árok)*

³ I Senčanski kao i subotički muzej su osnovani 1947-48. godine te je arheološki materijal iz ranijeg perioda dospao u najbliže susedne muzeje.

statovano da se na dotičnoj parceli nalaze delimično uništene grobne rake, njih ukupno 6, koje su uglavnom orijentisane u pravcu severozapad - jugoistok. Samo jedna raka je nađena netaknuta. Otvaranjem ove rake ustanovljeno je da se radi o relativno dubokom avarskom grobu. Na dubini od oko 200 cm ležao je pokojnik u prirodno ispruženom stavu. Na visini kuka nađeni su okovi jedne garniture svečanog pojasa od livene bronzе – ukupno 9 komada. Garnitura pripada materijalu iz kasne faze avarske dominacije. Najverovatnije se radi o jednoj velikoj nekropoli.⁴

Senta – Ulica 13. jula - lokalitet se nalazi u severoistočnom delu grada, na nekadašnjoj obali stare Tise, na udaljenosti od 300 m od same obale. Prilikom kopanja zemlje za septičku jamu 1985. godine pronađen je skeletni grob sa prilozima. Nalaz je prijavljen Senčanskom muzeju, te je izvršeno sakupljanje arheološkog materijala. U grobnoj raci pravougaonog oblika, orijentacijom sever – jug, ležao je pokojnik (muškarac) u prirodnom ispruženom stavu na leđima. U visini kuka su nađeni okovi svečanog pojasa od livene bronzе, kao i jedna gvozdena predica i jedan gvozdeni nož. Kod nogu pokojnika nalazila se jedna grubo izrađena manja posudica tipa avarske grobne keramike. Po karakteristikama svečanog pojasa ovaj grob možemo datirati u kasnu avarsku fazu. Po rečima meštana na ovom mestu su i ranijih godina nađeni skeletni grobovi. Verovatno se radi o većoj nekropoli.⁵

Kanjiža – Dom kulture - lokalitet se nalazi u samom centru Kanjiže, na jednom blagom uzvišenju koje je nekada predstavljalo južnu obalu potoka Kereš. Urbanizacijom naselja došlo je do usmeravanja toka ovog potoka, odnosno do nasipanja njegove doline, te u pogledu konfiguracije površine na ovom delu Kanjiže danas više ne postoji nikakva vidljiva razlika. Početkom osamdesetih godina 20. veka, prilikom kopanja jarka za vodovod, na više mesta su nađeni skeletni grobovi. Nalaz je prijavljen Senčanskom muzeju, ali tom prilikom nije ustanovljeno o kakvim se grobovima radi.⁶

U dvorištu stare škole (danas: Dom kulture) 1982. godine je predviđena izgradnja novog bioskopa na površini od oko 800 m, i to na mestu sportskog igrališta pokrivenog betonom. Ova specifična situacija odredila je i tok arheoloških radova. U prvi mah, 1982. godine, povučene su ukupno tri sonde na mestima dvorišta koja nisu bila pokrivena betonskim pločama, odnosno delovima betonske tribine. Nakon utvrđivanja da se radi o višeslojnom arheološkom lokalitetu, tokom sledeće kampanje 1985. godine, radovi su se proširivali i na jedan deo igrališta.

U prvim sondama, van betonskog igrališta, zdravica se pojavila u žutom lesu, ispod debelog sloja šuta, na dubini od oko 150 cm. Ispod betonskog igrališta i u ivičnom pojasu sa južne strane, ova dubina se smanjila na pola, što bi moglo da bude posledica izravnavanja temelja prilikom izgradnje sportskog terena.

⁴ Terenski dnevnik arheološkog odeljenja Gradskog muzeja u Subotici (L. Sekereš 1984).

⁵ Terenski dnevnik Senčanskog muzeja (V. Kulčar 1985.)

⁶ Terenski dnevnik Senčanskog muzeja (Tripolski 1980.)

Otvaranjem prvih zemljanih objekata ustanovljeno je da se na ovom mestu nalaze ostaci praistorijskog naselja iz gvozdenog doba, odnosno jedna nekropola iz vremena avarske dominacije. Kulturni sloj halštatskog naselja danas više ne postoji. Ostale su jedino otpadne jame, koje su bile dublje ukopane u zdravicu, kao i materijal arheološkog karaktera koji je dospeo u grobne rake. Time je potvrđeno da je za vreme upotrebe nekropole praistorijski kulturni sloj još postojao. Do njegovog uništavanja najverovatnije se došlo u 18. ili 19. veku, kada je izvršeno ravnanje terena na ovom delu Kanjiže. Iz tih vremena potiču i ostali ukopi modernog porekla.

Tokom dve kampanje, 1982. i 1985. godine, na površini od 1.000 m, pored raznih podzemnih objekata halštatskog naselja, otkriveno je i 47 avarskih grobova.⁷ Grobovi su bili orijentisani u pravcu sever – jug, sa manjim devijacijama prema zapadu, odnosno jugu. Grobne rake su bile ukopane u žutu zdravicu i nalazile su se na relativno niskoj dubini, čak i u slučajevima dečjih grobova. Stvarnu dubinu grobnih raka nemoguće je izračunati, jer visina prvobitne površine nije poznata. Prema grubim procenama prosečna dubina grobova iznosila je oko 2 m, s tim da su pliće ukopani grobovi vremenom bili uništeni, te se oni ne mogu uzeti u obzir.

Rake su bile iskopane sa velikom pažnjom u obliku pravougaonika. U slučaju nekih netaknutih grobova konstatovano je da su vertikalni zidovi strmi, dok u ostalim slučajevima rake su konstatovane samo u neposrednoj blizini skeleta, ili su pak bile uništene na mestima dubljih ukopa. U zemlji grobnih raka, čak i u slučajevima netaknutih grobova, često su se nalazili fragmenti praistorijske keramike, kao i drugi materijal poreklom iz sloja praistorijskog naselja. U slučaju prosečnih grobova, rake su bile ispunjene raznovrsnim otpadnim materijalom modernog porekla. Ovakva situacija onemogućavala je pravilno, odnosno postepeno otvaranje grobnih raka, te za vreme otvaranja nisu primećene nikakve pojave koje bi upućivale na postojanje drvenih posmrtnih konstrukcija, mada, nakon vađenja košanog materijala, u više slučajeva su konstatovane ove konstrukcije na samom dnu grobova. U nekoliko slučajeva na dnu rake nalazile su se plitke jamice, uvek kod glave ili kod nogu, najčešće dve po dve, koje su takođe u nekoj vezi sa posmrtnim konstrukcijama. Bez obzira na činjenicu da je samo manji broj grobova nađen in situ, pljačka ili namerno otvaranje grobova nije konstatovano. Oštećenje grobova bilo je izričito rezultat intenzivne urbanizacije. Koštani materijal se nalazio u lošem stanju, naročito u slučajevima kada se radilo o naknadnom poremećivanju. Ova konstatacija važi i za dečije grobove.⁸

Osnovne karakteristike arheološkog materijala pokazuju da je otkriveni deo nekropole korišćen u vreme prelaska između 7. i 8. veka. Pored uobičajenih grobnih priloga, kao što su naušnice otvorenog tipa od staklenih bobaca, đerdani od veoma sitnih višebojnih staklenih perli, bikoničnih ili loptastih, ili loptastih pršljenika vretena od pečene gline, gvozdenih nožića i drugih sitnih

⁷ *Arheološki pregled* br.24, Beograd 1985, 121 - 122.

⁸ Antropološku obradu izvršio je mr Geza Cekuš, saradnik Pedagoškog zavoda u Subotici.

gvozdenih predmeta, posebno valja istaći koštane alatke za odvezivanje čvorova, kao i druge nalaze od obrađenih kostiju, te jednu garnituru okova za muški svečani pojas od presovanog bronzanog lima. Na kraju ističemo nekoliko veoma lepih primeraka tzv. potiske keramike: posude izrađene od grubo prečišćene gline koje su ukrašavane urezivanjem sa talasastim linijama.

Ne smemo ispustiti iz vida da se, najverovatnije, radi o jednoj većoj nekropoli, ali nam nije poznato vreme njenog nastanka, niti vreme njenog završetka. Nije nam poznat ni obim ovog avarskog lokaliteta (*prilog br .1*).

Horgoš – Budžak - lokalitet se nalazi u južnom delu naselja na levoj strani asfaltnog puta Horgoš-Kanjiža, na teritoriji tzv. *majura Budžak*, u sastavu *PIK Bačka* iz Horgoša. Radi se o jednom peščanom uzvišenju na staroj obali Tise (zapadna obala), u neposrednoj blizini jednog velikog voćnjaka. Prvi grobovi pronađeni su krajem 1979. godine prilikom zemljanih radova, kada je brežuljak korišćen za vađenje peska. Nalaz je odmah prijavljen Gradskom muzeju u Subotici, te je formirana stručna komisija koja je ustanovila da se radi o nekropoli iz vremena seobe naroda. Odnosnje peska sa tog mesta obustavljeno je, a zaštitni arheološki radovi otpočeti su 1981. godine. Nastavljeni su 1982. i 1986. godine. Otkriveno je ukupno 80 grobova iz kasne faze avarskog perioda.⁹

Otkrivanje grobova je otpočeto u južnom delu pozajmišta peska, na najjužnijem delu lokaliteta. Glavna orijentacija grobova bila je severozapad - jugoistok, koja je varirala ka zapadu, odnosno ka jugu. Većina grobnih raka bila je udubljena duboko u peščani sloj, a neke su čak prelazile dubinu od 3 m. Stvarnu dubinu grobova teško je izračunati, jer je na ovom delu nekropole tokom sedamdesetih godina 20. veka odošena gornja površina peska, u proseku oko 120 cm. Prilikom izračunavanja dubine grobova mnogo je pomogla stratigrafija terena, koja se jasno pokazuje na profilu južnog dela lokaliteta, gde su nađeni prvi grobovi.

Rake su bile iskopane sa velikom pažnjom u obliku pravougaonika, ali kod jednog dela grobova rake nisu konstatovane. Na dva mesta, naime, u jednom užem prostoru, nalazili su se dečji grobovi, relativno plitko ukopani u pesak, na dubini neposredno ispod sekundarne površine. Iz ovog proizilazi da je, verovatno, jedan deo dečjih grobova stradao prilikom odnošenja peska sa ovog terena. Kod izvesnog broja grobova zidovi rake su bili strmi, dok kod drugih grobova zidovi su se sužavali prema dole. U polovini grobnih raka nađena je posmrtna konstrukcija od drveta. Konstatovano je da su upotrebljavani drveni stubovi, odnosno kolčevi, kao sastavni delovi konstrukcije. U nekoliko slučajeva na dnu rake nađene su plitke jamice, uvek kod glave i kod nogu sa ostacima stubova ili bez njih. Grobovi su nađeni *in situ*, bez ikakvih znakova nekadašnjeg otvaranja. Koštani materijal se nalazi u relativno dobrom stanju, iako su kosti dečjih grobova pretrpele dosta oštećenja, fizičkih i hemijskih. Pokojnici su ležali u prirodnom ispruženom položaju, na leđima s licem prema jugoistoku.

⁹ *Arheološki pregled* br.23, Beograd 1982, 117 - 119.

Veći deo nalaza nosi osnovne karakteristike kasnoavarskog perioda. Treba napomenuti da su do sada ispitane grobne celine veoma siromašne u pogledu arheološkog materijala, bez obzira na činjenicu da su same grobne rake iskopane s velikom pažnjom, uz mnogo truda i da dostižu najveće moguće dubine.

Metodologija rada pri otvaranju grobnih raka

Sistematsko iskopavanje u Bačkoj Topoli na lokalitetu *Bankert - klanica* iz 1973. godine otvorilo je novu fazu u razvoju arheologije u severnoj Bačkoj, odnosno u proučavanju perioda istorije u vremenu od 6. do 9. veka.¹⁰ Tokom čitavog niza iskopavanja postepeno se formirala tehnika istraživanja, a u okviru toga i metodologija rada pri otvaranju pojedinih grobnih raka.¹¹ Polazeći od iskustva drugih stručnjaka da avarske grobove treba otvoriti u njihovim okvirima, u nekim slučajevima i sa vertikalnim presekom, dubljenjem sloja po sloj, uz stalno glačanje površine, a nakon vađenja osteološkog materijala neophodno je izvršiti dalje dubljenje grobne rake. Ubrzo se ispostavilo da opšta pravila ne pružaju odgovarajuće rezultate u svim slučajevima.¹²

Na osnovu svojih ličnih iskustava konstatovali smo da pri otvaranju grobnih raka uvek treba ukalkulisati i specifične pojave koje se javljaju na pojedinim lokalitetima. Ove pojave mogu se uočiti već nakon otvaranja prvih grobova u nekropoli. Primera radi, spomenućemo slučaj lokaliteta Dom kulture u Kanjiži, gde su grobovi ukopani u slojeve praistorijskog naselja, odnosno gde su grobne rake u velikoj meri oštećene prilikom ukopavanja raznih otpadnih jama i drugih podzemnih objekata novijeg porekla. U ovakvim i sličnim slučajevima ne pomaže nikakva preciznost, niti pridržavanje osnovnih pravila otvaranja grobnih raka, već samo iskustvo i velika snalažljivost stručnjaka da blagovremeno primeti sve nepravilnosti koje se javljaju veoma nejasno, uz mnoštvo ometajućih pojava.

Iz gore iznetih činjenica proizilazi sledeći opis tehnike otvaranja grobova avarskih nekropola:

a) Gornja površina (humus) do izvesne dubine (25-40 cm) nema nikakvu naučnu vrednost, osim ako je netaknuta, neorana zdravica, pa je njeno ot-

¹⁰ O rezultatima radova: Laslo Sekereš, *Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola*, *Zbornik radova Matice srpske*, Novi Sad 1978, 157-160.

¹¹ Lokaliteti na kojima su vršeni radovi su sledeći: Bačka Topola, lok. *Bankert - Klanica*; Bački Sokolac, lok. Moravički put; Stara Moravica, lok. Koplalo; Horgoš, lok. Budžak; Kanjiža, lok. Dom kulture i Feketić, lok. Bolmanska ulica.

¹² O istraživačkim metodama pri otvaranju avarskih grobova vidi: Bakay Kornél, *Az avarok időrendéről - Újabb avar temetők a Balaton környékéről*, *Somogyi Múzeumok Közleményei*, I, Kaposvár 1973.

klanjanje dozvoljeno svim mogućim fizičkim sredstvima, čak i mašinskom snagom.¹³

b) U subhumusnom sloju treba izvršiti glačanje dna sonde, po mogućnosti na što većoj površini jer tada se mnogo jasnije pojavljuju razne pojave, odnosno konture podzemnih objekata.

c) Posebnu pažnju treba obratiti na dečje grobove koji su manjih dimenzija, a istovremeno u većini slučajeva veoma su plitko ukopani. Na mestima gde prethodno nije izvršeno duboko oranje, upotreba mašinske radne snage nije preporučljiva jer postoji opasnost od uništavanja većeg broja dečjih grobova.

d) Nakon markiranja grobova, treba pristupiti dubljenju rake, i to sloj po sloj, strogo se pridržavajući okvira rake.

e) Otvaranje grobne rake počinje ašovom ili lopatom, uvek na strani gde se pretpostavlja da je lobanja – u većini slučajeva na severu ili severozapadu.

f) U slučaju pojedinih grobova, a to zavisi od specifičnosti pojedinih nekropola, poželjno je izvršiti i vertikalni presek uzdužnih zidova, s tim što se jedna trećina grobne rake, na suprotnom pravcu od mesta gde se pretpostavlja da je lobanja, proširuje za 20-30 cm, a po potrebi i više.

g) U slučaju pojedinih grobova, a to zavisi od specifičnosti pojedinih nekropola, poželjno je izvršiti i vertikalni presek uzdužnih zidova, s tim što se jedna trećina grobne rake, na suprotnom pravcu od mesta gde se pretpostavlja da je lobanja, proširuje za 20-30 cm, a po potrebi i više.¹⁴

h) Ako u zemlji rake nisu konstatovane nikakve pojave, otvaranje se vrši grubim alatom sve do pojave lobanje ili drugog dela kostura. Uvek postoji mogućnost da pokojnik leži u nepravilnom položaju.

i) Otvaranje samog skeleta vrši se sitnim alatom, a u slučajevima prisustva posmrtnog kovčega, odnosno druge vrste drvene obloge, treba raditi u njihovim okvirima.

j) Nakon vađenja koštanog materijala vrši se dalje dubljenje grobne rake i to sloj po sloj, po mogućnosti uz stalno glačanje površine.

Ovakav način pristupanja otvaranju jednog groba omogućava postizanje dobrih rezultata u pogledu snimanja svih mogućih pojava u rakama. Naravno, u nekim izuzetnim slučajevima čak ni ovakva raznovrsna tehnika nije dovoljna, odnosno uvek treba računati i na takve specifične slučajeve gde pojedine faze otkrivanja grobnih raka ne mogu da slede uobičajeni redosled, već je neophodna kombinacija sa nekim drugim poduhvatima radi postizanja što efikasnijih rezultata u pogledu konstatovanja raznih pojava.

¹³ Na peskovitom terenu uvek treba računati na intenzivno taloženje peska koje u stvari i dan danas traje. Primera radi, u slučaju lokaliteta Horgoš - Budžak trebalo je otkloniti nanošeni peščani sloj debljine oko 150 cm.

¹⁴ Ova konstatacija naročito važi u slučajevima komplikovanijih grobnih raka, kao npr. rake sa nišama ili pak sa tunelom, u kojim slučajevima obavezno treba izvršiti proširenje na raznim mestima, vidi: Peter Ricz: Resultate der neuere Ausgrabungen Awarischen Nekropolen in der Nordöstlichen Bačka, *Balkanoslavica* br.9, Prilep 1980; Radovan Bunardžić, Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu Ciglana kod Čelareva, *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* br. VIII-IX, Novi Sad 1978-1979.

Opis grobnih raka sa lokaliteta Budžak u Horgošu

Obim ovog rada ne daje nam mogućnost da izvršimo kompletnu analizu svih grobova iz gore navedenih avarskih nekropola, te smo se odlučili za jedno parcijalno rešenje izdvojivši najkarakterističnije grobove iz nekropole u Horgošu. Kod ovih grobova, na visini od 30 - 80 cm od dna rake, pojavili su se prvi znaci ostataka drvene konstrukcije. Pri postepenom otvaranju grobnih raka moglo se doći do čitavog niza veoma dragocenih zapažanja, i to zahvaljujući izvanrednim osobinama samog peska u pogledu očuvanja pojedinih pojava u grobnim rakama, u vidu veoma finih otisaka, odnosno taloženja. Pesak zbog svoje finoće ima tu osobinu da postepenim taloženjem ispunjava sva slobodna mesta koja nastaju kao rezultat truljenja i raspadanja organskog materijala. U tako stvorenim talozima, otiscima, sastav zemljišta nikada nije istovetan sa zemljom koja je dospela u grob prilikom zatrpavanja rake.¹⁵

Grob br. 14 – grob starijeg muškarca – in situ. Raka je bila ovalnog oblika, neprirodne veličine: severozapadna osovina bila je 260 cm., dok je istočna osovina 230 cm. Sama raka je iskopana u peskovitom sloju, orijentacijom severozapad - jugoistok. Relativna dubina grobne rake je nepoznata, jer se radi o peščanom pozajmištu zemlje, gde su za vreme korišćenja ovog pozajmišta već odstranjeni gornji slojevi u prosečnoj dubini od 1 m. Približna dubina rake je oko 200 cm. Pravilna pravougaona raka (100 x 240 cm) se pojavila na visini same lobanje, od prilike na oko 30 cm od dna groba.

Na istoj visini se pojavio i jedan otisak pravougaonika oblika u vidu nekakvog nanosa, odnosno taloženja. Verovatno su to ostaci, odnosno mesto nekadašnjeg kovčega. Na početku ovog poglavlja već je bilo reči o svojstu peska. Na mestima truljenja organske materije pojavljuje se veoma fino taloženje peskovitog mulja.

Otvaranje skeleta je izvršeno u okviru ove pravougaone pojave. Pokojnik je ležao na leđima u prirodnom ispruženom stanju. Koštani materijal se nalazio u relativno dobrom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1) gvozdена kopča četvrtastog oblika, 2) gvozdeni nož, 3) gvozdена kopča, jako korodirana.

Posle vađenja koštanog materijala na oštećenom dnu rake konstatovane su nove pojave i to nekakvi ostaci dasaka ili drvenih balvana, na tri mesta, u neposrednoj blizini zapadne ivice nekadašnjeg kovčega. Ostaci ovih dasaka ili drvenih balvana bili su dimenzije 20 x 5-6 cm i nalazili su se u visini lobanje, u visini kuka i na kraju kovčega u visini nogu, uvek pod pravim uglom na zapadnu ivicu ostataka nekadašnjeg kovčega (*vidi crtež groba br. 14*). Pored ova tri otiska duguljastog oblika nađena su još dva otiska okruglog oblika, takođe pored zapadne ivice nekadašnjeg kovčega ili drvene sprave koja se nalazila u ovoj raci. Nakon konstatovanja ovih otisaka u zapadnu ivicu

¹⁵ U ovom pogledu veoma dobre rezultate postigle su kolege iz Kečkemet (Mađarska): Elvira Toth, *Seltsame Bestattungssitten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen der Donau und Teiss, Cumania VII, Kecskemet 1982, 165-189.*

nekadašnje drvene sprave, izvršeno je njihovo presecanje, pa se u profilu pokazalo da ovi otisci idu do dna grobne rake, čak i dublje (*prilog br. 2*).

Grob br. 15 - grob odraslog muškarca - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 230 cm. Ukopana je duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad-jugoistok. Gornja površina rake je oštećena prilikom vađenja peska, ali je najverovatnije da su zidovi bili vertikalni. Zemlja, koja je ispuni-la raku, u početku je bila jednolično izmešana, ali se u visini lobanje pojavio otisak pravougaonog kovčega i otisci dva duguljasta balvana sa zapadne strane (*vidi crtež groba br. 15*). Skelet je otvoren u okviru nekadašnjeg kovčega. Pokojnik je ležao na leđima u prirodnom ispruženom stavu na dubini od oko 180 cm. Koštani materijal je relativno dobro očuvan. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni nož, 2. gvozdena predica, 3. životinjske kosti.

Nakon vađenja koštanog materijala, ispostavilo se da se i na istočnoj strani nekadašnjeg kovčega nalaze ostaci balvana ili kolčeva. To bi značilo da oko drvenog kovčega ili druge vrste drvene sprave su se nalazila četiri balvana duguljastog oblika, koji su smešteni uvek pod pravim uglom u odnosu na zapadnu ili istočnu stranu posmrtnog kovčega, na prvi pogled radi pojačavanja njegove vanjske strane (*prilog br. 3*).

Grob br. 17 - grob muškarca srednjih godina - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 240 cm, i bila je ukopana duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Tačna dubina rake je nepoznata, dok je približna dubina groba iznosila oko 220 cm. Već na samom početku otvaranja grobne rake moglo se pretpostaviti da se radi o jednom veoma dubokom grobu, jer je u zemlji rake bilo suviše mnogo izmešane gline, koja se pojavljuje na ovom terenu samo ispod relativne dubine od 150 cm. Zidovi su bili vertikalni sve do visine od oko 60 cm od dna rake, na kojoj su visini konstatovane nove pojave. Umesto relativno jednako izmešane zemlje, pojavio se veoma homogeni sloj peska, sivkaste boje, u pravougaonom obliku. Bio je to ostatak nekadašnjeg kovčega, odnosno drvene posmrtno konstrukcije, sa četiri duguljasta proširenja sa strane. Postepenim skidanjem sloja po sloj, došlo se do visine pokojnika. Otvaranje, skeleta izvršeno je u okviru gore spomenute pravougaone konstrukcije. Ustanovljeno je da je pokojnik ležao na leđima u prirodnom ispruženom stanju. Koštani materijal se nalazio u dosta dobrom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni bodež, 2. gvozdena kopča, 3. jedna bronzana pločica nepoznate namene.

Nakon vađenja koštanog materijala konstatovano je da su duguljasti stubovi (balvani), po dva kod glave i kod nogu pokojnika, bili ugrađeni u zid rake i ukucavani u ravno dno iste. Ovi stubovi su bili smešteni tesno uz kovčeg, a najverovatnije su imali funkciju da zadrže gornji deo konstrukcije, na mestu gde se nalazio red dasaka (tavanica) za zatvaranje grobnice, i to u svojstvu pojačavanja banaka rake (*prilog br. 4*).

Grob br. 27 - grob starije žene - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik veličine 120 x 240 cm, i bila je duboko ukopana u peščani sloj, orijentacijom severozapad-jugoistok. Gornja površina rake bila je oštećena prilikom skida-

nja peska sa ovog terena. Zidovi su bili vertikalni. Sve do visine od 50 cm od dna groba u zemlji rake, koja je bila ispunjena, već po običaju, pomešanim peskom, nisu konstatovane nikakve pojave. Na toj visini se pojavio otisak nekadašnje posmrtno konstrukcije u vidu homogenog taloženja peska sivkaste boje. Istovremeno su se pojavili i karakteristični duguljasti ostaci dasaka ili balvana - stubova, sa obe strane ove drvene sprave pod pravim uglom. Nešto dublje, na visini od oko 30 cm od dna groba, u samim uglovima pravougaonog kovčega, ali sa spoljne strane, pojavila su se okruglasta proširenja iste sivkaste boje. Ovi otisci na mestima nekadašnjih drvenih stubova ili kolčeva su se nalazili kod glave i kod nogu pokojnika, sa obe strane.

Otvaranje skeleta izvršeno je u okviru gore spomenute pravougaone konstrukcije. Pokojnica je ležala u prirodnom ispruženom stavu na leđima, na približnoj dubini od 160 cm. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdeni nož, 2. gvozdена predica, 3. gvozdена karika 4. obrađena koštana cevčica - zatvarač jedne kožne vrećice, 5. ostaci veoma istrulelog srebrnog lima, 6. jedna posuda potiskog tipa. Nakon vađenja koštanog materijala, koji se nalazio u dobrom stanju, ustanovljeno je da su se duguljasta proširenja u uglovima pravougaonog kovčega samo neznatno udubila u ravno dno rake, i to verovatno zbog pritiska težine. Iz ovoga se da pretpostaviti da se radi o nogarima jedne drvene sprave (kovčega) i da je povezivanje pojedinih dasaka odnosno drugih drvenih delova izvršeno na stari i prosti način - tehnikom užlebljivanja (*prilog br. 5*).¹⁶

Grob br. 42 - grob odrasle ženske osobe - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 200 cm, i bila je ukopana duboko u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Gornja površina rake ni u ovom slučaju nije sačuvana. Zidovi rake su bili vertikalni i neznatno su se sužavali prema dole. Jedna od najinteresantnijih pojava u ovoj nekropoli konstatovana je baš kod ovog groba i to već na samom početku dubljenja rake. U pravougaonom okviru rake, koji je bio ispunjen mešanom zemljom, pojavila se velika površina veoma homogenog peska. Ova pojava se mogla dogoditi samo prilikom pucanja drvene konstrukcije u grobu, odnosno odronjavanja zemlje u grobnu raku. Međutim, prilikom otvaranja grobne rake nisu se pojavili uobičajeni znaci, niti drvene konstrukcije, niti drugog materijala. Na visini od oko 60 cm od dna rake, i sa jedne i sa druge strane uzdužnih zidova, primećena su udubljenja, odnosno veće mrlje intenzivno pomešane zemlje, uglavnom četvrtastog oblika. Postavlja se pitanje za šta su služila ova udubljenja? Jedan od odgovora, a to je najprihvatljivije, bi mogao da bude da su na ta mesta bile postavljene poprečne grede, koje su u stvari držale kompletan plafon grobnice. Samo se na visini lobanje iscrtavao jedan pravilan pravougaoni oblik - verovatno ostatak kovčega. Izvan ovog okvira pojavila se neverovatno homogena crna zemlja, peskovitog karaktera. Pokojnica je ležala u prirodnom

¹⁶ Paralele iz etnologije: Balassa Iván: A magyar falvak temetői, Budapest 1989.

ispruženom stavu na leđima, na približnoj dubini od 180 cm. Koštani materijal se nalazio u slabom stanju. Prilozi su bili sledeći: 1. bronzana naušnica od žice bez ikakvog ukrašavanja, 2. bikonični pršljenik vretena od gline, 3. gvozdeni nož. Nakon vađenja koštanog materijala ustanovljeno je da se na ravnom dnu rake nalaze plitka ukopavanja četvrtastog oblika. Ova udubljenja najverovatnije su bila povezana sa gore spomenutim udubljenjima na uzdužnim zidovima rake (*prilog br. 6*).

Grob br. 43 - grob starije žene - in situ. Raka je imala pravougaoni oblik, veličine 100 x 200 cm, veoma duboko je bila ukopana u peščani sloj, orijentacijom severozapad - jugoistok. Gornja površina rake bila je neznatno oštećena prilikom skidanja peska s ovog terena. Zidovi su bili vertikalni. Već na početku otvaranja grobne rake moglo se pretpostaviti da se radi o jednom veoma dubokom grobu, jer je u zemlji rake bilo suviše mnogo izmešane gline. Sve do visine od oko 50 cm od dna groba u zemlji rake nisu konstatovani nikakvi ostaci. Na toj visini iznenada se pojavio banak pored uzdužnih zidova, odnosno uzdužni zidovi su se na već uobičajeni način sužavali na dimenziju jednog pravougaonog kovčega 70 x 200 cm. Na istoj visini pojavili su se pod pravim uglom i karakteristični duguljasti otisci dasaka ili balvana sa obe strane ove drvene sprave. Istovremeno, u samim uglovima ovog pravougaonog kovčega ponovo su se pojavili okruglasti otisci drveta. Otvaranje skeleta izvršeno je u okviru ove pravougaone pojave. Radovi su izvođeni pod veoma teškim uslovima, jer se zbog dubine pojavila podzemna voda.

Pokojnica je ležala u neprirodnom stavu na približnoj dubini od oko 250 cm. Kostur kao da je samo ubačen u grob, ali ustanovljeno je i to da je do poremećaja koštanog materijala došlo posredstvom delovanja podzemnih životinja koje su neko vreme svoje gnezdo imale baš u samoj raci. Prilozi su bili sledeći: 1. gvozdena karika 2. gvozdeni nož. Nakon vađenja koštanog materijala ustanovljeno je da na relativno ravnom dnu, osim već konstatovanih ostataka balvana ili kolčeva, nema drugih ukopa niti znakova drugih pojava. Okruglasti otisci kolčeva kod glave i kod nogu pokojnice ušli su u dno rake nekoliko cm, dok su vanjske daske (balvani) ušle veoma duboko, čak do 30 cm u dno rake.

Najverovatnije je da su ove vanjske daske funkcionisale kao balvani i držale su gornji deo konstrukcije na mestima gde se nalazio red dasaka (plafon) za zatvaranje grobnice i to u svojstvu pojačavanja banaka rake. Ovakvo objašnjenje svakako razjašnjava zašto su daske duboko ukopane u dno rake (*prilog br. 7*).

Rekonstrukcija grobova (konstrukcija) u Horgošu

Na osnovu primera gore opisanih grobnih celina, kao i drugih slučajeva, možemo zaključiti da su Avari u Horgošu sahranjivali svoje mrtvace u grob-

nicama koje su bile izrađene od drveta, a imale su dva osnovna sastavna dela.¹⁷

a) U dubokoj grobnoj raci na određenoj visini od dna groba, pomoću sužavanja uzdužnih zidova, formirani su banci, odnosno mesta koja su služila za smeštaj gornjeg dela grobnice (tavanice), izrađenog od reda dasaka. U nekim slučajevima ova dva banka bila su pojačana produbljivanjem uzdužnih zidova u obliku dva paralelna tunela.

Na peskovitom terenu, a zbog osnovne karakteristike peska da se veoma lako odronjava, ovi banci izrađeni prilikom iskopavanja same rake, nisu mogli da zadrže taj veliki teret koji je nastao nakon zatrpavanja rake. Zato su postavljene debele vertikalne daske ili bolje rečeno balvani - stubovi duguljastog oblika uz sam drveni kovčeg i time je ojačana moć ovih banaka za držanje ogromnog tereta samog reda dasaka – tavanice i zemlje, koja je dospela u raku prilikom sahranjivanja.¹⁸

b) Malo je komplikovanije pitanje samog kovčega, odnosno drvene sprave u kojoj je ležao pokojnik. Ostaci ovih drvenih sprava pravougaonog su oblika jer su pratili dimenzije ljudskog tela. Povezivanje pojedinih delova (dasaka i nogara) ovog sanduka urađeno je užljebljivanjem, najverovatnije pomoću drvenih klinova.¹⁹

Posmrtni kovčezi u Horgošu nisu imali poklopac, već su pokojnici bili pokriveni neakvim materijalom organskog porekla (koža, ćilim, čoja ili pak specijalnim posmrtnim pokrivačem).²⁰

Ove drvene sprave za smeštaj pokojnika nisu imale ni zatvoreno dno, bar ne u smislu reda dasaka. U većini slučajeva nađeni su ostaci svega 5 - 6 poprečnih dasaka, na kojima je bilo položeno još nešto, takođe organskog porekla. Ostaci ovog organskog materijala konstatovani su u većini grobova i to u vidu tankog smeđeg sloja zemlje od oko 0,5 cm debljine. Ovi braonkasti ostaci nas upućuju prvenstveno na pomisao da se radilo o debeloj koži.²¹

Rezultati dosadašnjih radova u Horgošu nisu dali merodavan odgovor na pitanje plitkih jamica udubljenih u dno grobnih raka, a koje se dosta često javljaju u avarskim grobovima.²²

¹⁷ Odlična sinteza o dosadašnjim rezultatima proučavanja avarskih grobnih konstrukcija: Tomka Péter, Adatok a Kisalföld avar - kori népességének temetkezési szokásaihoz III –koporsó a tépéi temetőben, *Arrabona* 19-20, Győr 1977-78, 17-107.

¹⁸ Peter Ricz, Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the Resolving of the Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka, *AI XII-XIII*, Beograd 1982-1983, 105-122.

¹⁹ Peter Ricz, Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici, *Rad vojvodanskih muzeja* br. 30, Novi Sad 1986-1987, 147-158.

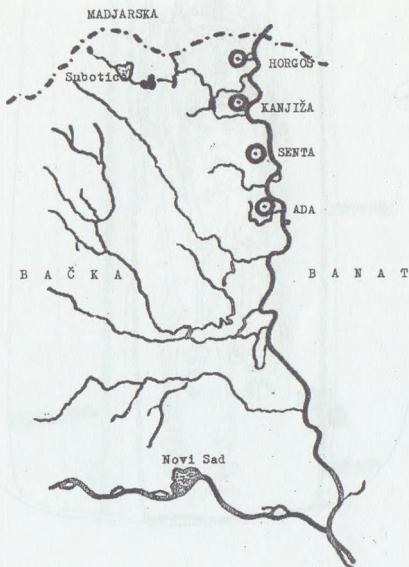
²⁰ O specijalnom posmrtnom pokrivaču: Elvira h. Toth, Preliminary Account of the Avar Princely Found at Konbábony, *Cumania* I, Kecskemét 1972, 155.

²¹ H. Tóth Elvira, Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avar temetőben, *Archaeologiai Értéktő* 108, Budapest 1981, 157-191.

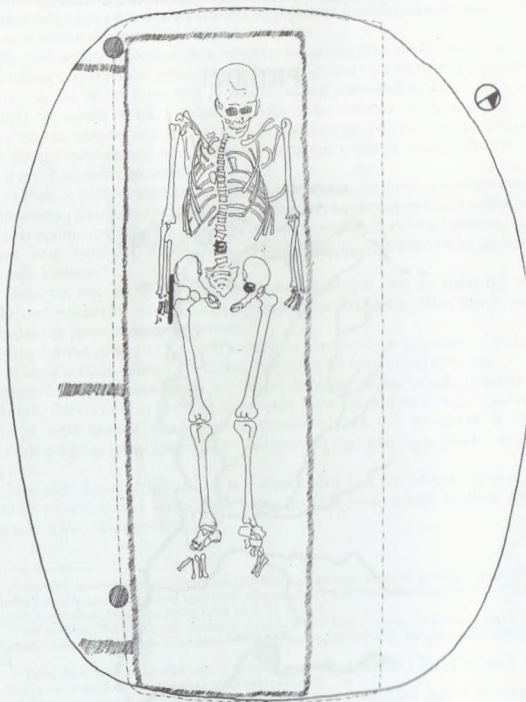
²² O raznim teorijama u vezi ove stare problematike: Tomka Péter, op. cit. *Arrabona* 19-20, Adatok III, Győr 1977-1978.

Dosadašnja istraživanja u avarskim nekropolama u Kanjiži i Horgošu dala su prosečne naučne rezultate. U oba slučaja radi se samo o otkrivanju pojedinih delova nekropola. U slučaju Horgoša verovatno se radi o završnom delu nekropole, dok se grupa istraženih grobova u Kanjiži najverovatnije nalazila na središnjem delu brežuljka kao večno počivalište Avara u 8. veku.

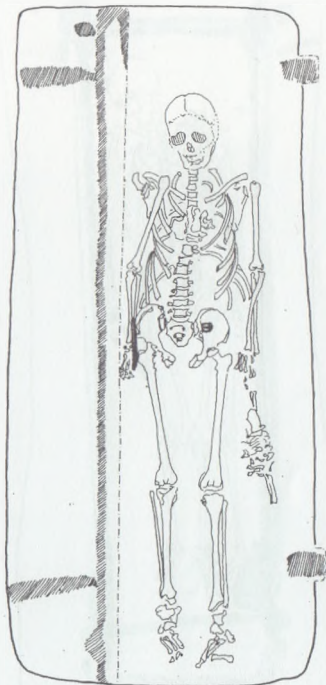
PRILOZI

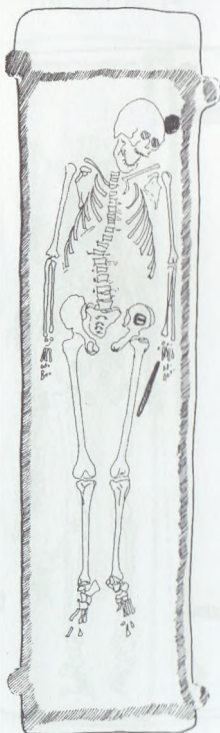
HB grob br. 14

HB grob br. 15

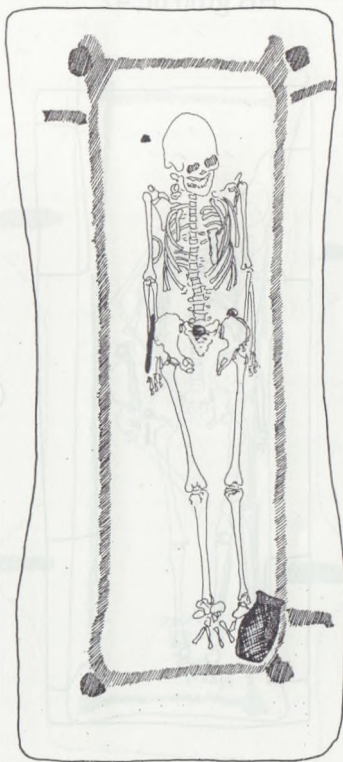

HB grob br.17

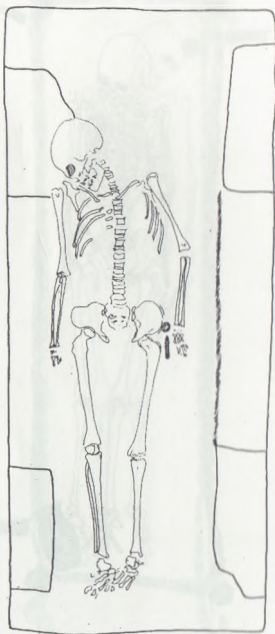

Prilog br. 4.

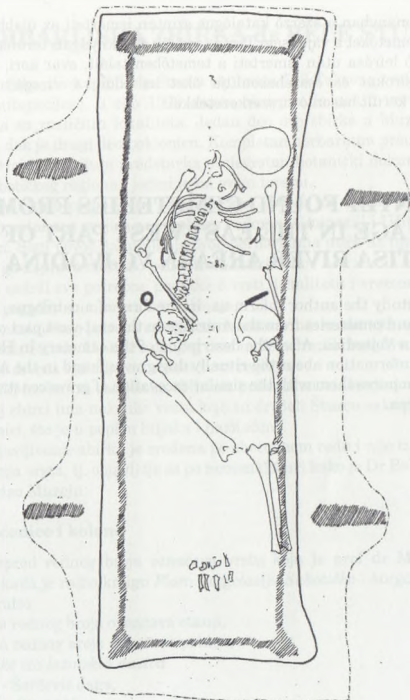
HB grob br. 27

HB grob br. 42

HB grob br. 43

ÚJABB AVAR KORI TEMETŐK A VAJDASÁGI TISZA-MELLÉK ÉSZAKNYUGATI RÉSZÉN (A HORGOSI AVAR KORI TEMETŐ SÍRKONSTRUKCIÓI)

A tanulmányban a szerző katalógus szinten ismerteti az újabban feltárt avar kori temetőket a vajdasági Tisza - mellék északnyugati területén. A horgosi temető leírása után ismerteti a temetőben talált, avar kori, rituálisan megásott sírokat és összehasonlítja őket az eddig a vizsgált területen napvilágra került hasonló sírszerkezetekkel.

RECENTLY FOUND CEMETERIES FROM THE AVAR AGE IN THE EAST-WEST PART OF THE TISA RIVER AREA IN VOJVODINA

In this study the author inform us, in the form of a catalogue, about the recently found cemeteries from the Avar Age in the east-west part of the Tisa river area in Vojvodina. After the description of the cemetery in Horgos, the study give information about the ritually dug graves found in the Avar cemetery and compares them with the similar excavation of grave constructions in the same area.